

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 94(354):343(091)

DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.3/01>

Білик В. А.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ У СТАРОДАВНЬОМУ ВАВИЛОНІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ АНАЛІЗУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА (ЗА ЗАКОНАМИ ХАММУРАПІ)

У статті здійснена спроба визначити та охарактеризувати основні особливості суспільного розвитку Стародавньої Вавилонії в першій половині II тис. до н. е., в період найбільшого політичного піднесення цієї держави за правління Хаммурапі. Обрана тема актуалізується з огляду на сучасні геополітичні виклики, різке протистояння двох світів – західного з його людиноцентризмом та східного, де віддавна сформувалася особлива політична система, яка чітко відобразилася на функціонуванні суспільства загалом і на формуванні в ньому певних цінностей.

На підставі аналізу однієї з найбільших і найдавніших збірок законів – Кодексу вавилонського правителя Хаммурапі, у дослідженні показана структура старовавилонського суспільства з її поділом на вільне (авелуми), неповноправне (мушкенуми) та залежне (раби) населення. Через призму вивчення особливостей кримінального права, процесу ведення слідства та суду було з'ясовано, що головними учасниками судового процесу були позивач, відповідач, свідки та суддя. Доведено, що винятково важливе місце належало свідкам, а суддя ніс велику відповідальність за прийняті рішення або за їх зміну.

Також у роботі на підставі законів визначено основні види злочинів – проти держави, особи, сім'ї та майнові злочини. Показано, що при визначенні покарань застосовувався, як правило, принцип таліону, а найпоширенішими покараннями були тілесні ушкодження, штрафи та смертна кара. Доведено, що соціальний статус постраждалого та обвинуваченого визначав ступінь важкості злочину та покарання. Тобто, якщо злочин вчиняла людина супроти рівної собі за соціальним статусом особи, то покарання було переважно у вигляді штрафу або ж за принципом таліону. Смертна кара або ж важкі тілесні ушкодження як покарання застосовувалися у випадках, коли обвинувачений був нищого соціального статусу стосовно постраждалого. Таким чином, законодавством була офіційно закріплена соціальна нерівність та визначені основні правила суспільних відносин.

Ключові слова: Стародавній Схід, Давньовавилонська держава, Кодекс Хаммурапі, Давньовавилонське суспільство, кримінальне право, злочин, покарання.

Постановка проблеми. Одним з регіонів, де найраніше, ще на рубежі IV-III тис. до н. е., розпочався процес розкладу потестарної організації та формування держави, було межиріччя Тигру і Євфрату. Спочатку державність тут формувалася у вигляді великих міст з підпорядкованими їм територіями, а згодом тут почали утворюватися окремі великі держави. Однією з них було Старовавилонське царство. У першій половині II тис. до н. е. правитель цієї держави Хаммурапі про-

водив вдалу зовнішню завойовницьку політику, в результаті чого до складу Старовавилонського царства були включені величезні території, які заселяли різні народи. Таким чином, населення держави вирізнялося строкатістю, мало різні традиції, звичаї, мову, культуру, звичаєве право. Все це ускладнювало взаємовідносини як в самому суспільстві, так і в плані взаємин влади з населенням. Тому постала потреба у правовому регулюванні відносин, в результаті чого на основі

звичаєвого права різних народів й був укладений збірник законів царя Хаммурапі, аналіз статей якого дозволяє чіткіше уявити структуру старовавилонського суспільства, визначити особливості взаємин між владою та населенням, а також між різними категоріями населення.

Позаяк сьогодні наша увага, серед іншого, також прикута й до подій на Сході, нам важливо розуміти природу тих чи інших суспільних явищ, які відбуваються там. Це можливо при дослідженні минулого, з'ясуванні обставин формування суспільства, умов взаємодії різних суспільних категорій, визначенні особливостей правової системи, яка регулювала ці взаємини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зародження сходознавчої науки в Україні цілком логічно віднести ще до початку ХХ ст., коли до Києва на запрошення В. Вернадського прибув відомий орієнтолог Агатангел Кримський, який стояв біля витоків Всеукраїнської Академії Наук, був її неодмінним секретарем, і якому належить низка наукових досліджень з історії Сходу [2]. Стосовно ж сучасної української сходознавчої науки зауважимо, що вона, фактично, перебуває на стадії становлення. І на сьогодні ми можемо констатувати, що праць українських дослідників на підняту нами тему небагато. Зокрема, питанню оформлення законів Хаммурапі та вивченню соціально-економічних відносин у Стародавньому Вавилоні на підстав цього законодавства присвячене дослідження Владислава Савельєва [4]. Автор розглядає Хаммурапі не стільки як справедливого правителя, а більше як одного з перших правителів, який почав займатися саморекламою. Впливу законодавства царя Хаммурапі на розвиток старовавилонського суспільства загалом та суспільних відносин зокрема, присвячене дослідження Романа Сухацького [5]. Наближеною до теми нашого дослідження є робота Антоніни Кукурузи, у якій авторка зупиняється на аналізі юридичного закріплення прав та обов'язків населення Старовавилонського царства [3].

Окрім досліджень українських авторів, нами також були використані напрацювання зарубіжних дослідників [6; 7; 8].

Постановка завдання. Таким чином, на підставі аналізу кодексу законів царя Хаммурапі в частині особливостей старовавилонського кримінального права, видів злочинів та покарань, у пропонованому матеріалі зроблена спроба визначити і описати характерні риси суспільних відносин у Старовавилонській державі.

Виклад основного матеріалу. Аналіз кримінального права Стародавньої Вавилонії дає можливість чітко уявити і охарактеризувати суспільні відносини в означений період. Право базувалося на двох основних принципах: покарання за порушення встановлених традицій і покарання за нанесення шкоди людині. Відповідно, кримінальне покарання могло бути застосоване до будь-кого, проте міра відповідальності залежала від соціального стану злочинця та статусу потерпілого [6, с. 74].

У законах виділено три основні категорії населення – вільні (авелуми), напівзалежні (мушкенуми) та раби. Відповідно, раби несли важче покарання за такі ж злочинні дії, вчинені вільними особами. У випадку злочину проти мушкенумів, кара за нього була менш суворою, ніж за злочини проти авелумів. Проте образа «вищої за статусом» особи приводила до більш тяжких і ганебних форм покарання.

Судовий процес у Стародавньому Вавилоні мав свої чітко визначені правила. Царські суди за часів Хаммурапі були запроваджені у всіх великих містах. Від імені правителя суд здійснювали відповідні адміністративні або судові органи. Царські намісники мали повноваження викликати до суду, здійснювати арешт та розшук злочинців. Порушення справ здійснювалося, як правило, приватними особами.

Відповідно до кодексу законів основними учасниками судових процесів були позивач, відповідач, свідки та суддя [1, § 2–5].

Судові вирoki або постанови мали велике суспільне значення. Судді, запідозрені в шахрайствах, штрафовалися та позбавлялися суддівського звання. Якщо суддя «пересуджував» вже вирішену справу, він мав виплатити штраф, що дорівнював дванадцятикратній вартості позову, скидатися зі свого судового крісла та назавжди втрачав право здійснювати правосуддя [1, § 5]. Очевидно ці заходи мали запобігти хабарництву.

Суд розглядався як справа правителя і повинен був бути справедливим, хоча розгляд справи та представлення доказової бази на суді здійснювалися приватно. Доказами служили особиста присяга (іноді достатньою вважалася лише ця присяга) та, головне, свідки. У випадках особливої ваги для «очищення» від звинувачень застосовували спеціальне випробування – ордалії: звинуваченого кидали у річку, і він впливав, то вважався невинним; якщо звинувачений тонув, справа вважалася завершеною [1, § 2].

У судовому процесі у Вавилоні переважав усний та змагальний характер. Справи порушувалися лише за скаргою зацікавленої сторони, і кожна сторона під час процесу мала доводити свої твердження. Суд мав вислухати обидві сторони, і кожен учасник процесу мав рівні процесуальні права. Протоколи судових засідань зазвичай не велися, хоча деякі важливі моменти могли бути фіксовані письмово. Рішення та вироки також оголошувалися усно. Судовий процес зазвичай розпочинався з того, що його учасники йшли до храму, де перед богами давали клятву говорити лише правду і дотримуватись законів. Судовий процес підлягав принципу еквівалентності, згідно з яким обвинувачення та захист мали бути рівноцінними. Процедура судового процесу була не строго регламентована і будувалася з урахуванням місцевих звичаїв. Обговорення проводилося публічно, часто на храмовій площі у присутності громади. На основі представлених доказів рішення судді могло бути переглянуте та змінене [9, с. 22].

Відповідно до закону сторони самі збирали докази та пред'являли їх перед судом. Основними доказами були висловлення свідків, які зазвичай супроводжувалися релігійними клятвами, такими як клятва дружини або клятва свідків у випадку купівлі. У разі помилкового звинувачення у чарівництві також застосовувалася клятва. У справах, пов'язаних з майновими правопорушеннями, головним доказом були свідчення свідків, зокрема відносно купівлі крадених речей. Господар речі повинен був привести свідків, які свідчили про те, що ця річ його власність. Людина, яка купила вкрадену річ, також повинна була привести свідків, що підтверджували, що ця річ була куплена, а також продавця [7, с. 23].

Була можливість звернутися з апеляцією до вищої судової влади, яка належала цареві. Крім того, цар мав право на помилування. Важливість свідчень свідків на суді була настільки великою, що якщо свідків не було знайдено, суд міг бути відкладений на 6 місяців, протягом яких особа повинна була знайти своїх свідків, інакше її чекало покарання [1, § 13].

Звичайно, свідчення були важливим доказом, але в деяких випадках, коли інші засоби встановлення істини були недоступні, вони вдавалися до «божого суду», який міг мати дві форми: водна ордалія: підозрюваного кидали у річку, і якщо він тонув, це означало його вину; якщо ж він випливав, його вважали виправданим. Інша форма – клятва в ім'я богів, яка передбачала, що неправ-

дива клятва не залишиться без кари від богів. Таким чином, присяга перед богами вважалася достатньою основою для виправдання, а відмова від неї вважалася доказом вини. Хибне звинувачення, так само як і лжесвідчення, каралося за принципом таліону, тобто тим самим покаранням, яке б поніс обвинувачений, якби його вина була доведена [3, с. 15].

В Законах Хаммурапі велике значення приділялося злочинам і покаранням, але загальні поняття кримінального права майже не розглядалися докладно. Лише в окремих випадках зверталася увага на наміри особи, що вчинила злочин, та обставини, які можуть пом'якшувати або посилювати її відповідальність. Усі злочини, перераховані у збірнику, можна розділити на декілька груп:

- злочини проти особи, такі як вбивство, заповдіння тілесних ушкоджень, образа, наклеп;
- злочини проти власності (державної (царської), храмової та приватної), включаючи пошкодження або знищення майна, крадіжку, грабіж та розбій;
- злочини проти сім'ї, такі як подружня зрада, розпуста, статеві зносини з близькими родичами;
- посадові злочини (проти держави), які включають зловживання службовим становищем;
- злочини проти правосуддя, такі як неправдиві свідчення та підкуп свідків.

Серед різних порушень, що були закріплені у законах Хаммурапі, особливу увагу приділяли злочинам проти особи, які включали в себе широкий спектр правопорушень, спрямованих на шкоду індивідуальній безпеці та життю людини. Одним із найбільш серйозних злочинів було умисне чи неумисне вбивство, наприклад, коли дружина сприяла смерті свого чоловіка через іншого чоловіка. Такі дії передбачалися карою у вигляді смертної кари для жінки, яка дозволила вбивство свого чоловіка [1, § 153]. Ще одним прикладом є випадки невдалих медичних операцій, що призводили до смерті пацієнтів. Якщо лікар здійснив недбале втручання, яке призвело до смерті людини, йому належало відрізати пальці в якості покарання [1, § 218]. Також серед злочинів проти особи були випадки доведення до смерті голодом боржника в будинку кредитора. Суворе покарання чекало на господаря, який довів до смерті позичальника [1, § 116]. Також у законах Хаммурапі були зазначені кари за тілесні ушкодження, образу словом або дією, згвалтування, лжесвідчення та наклеп. Ці правопорушення вважалися серйозними та мали суворі наслідки з метою забезпечення порядку

та захисту прав особи в давньому Вавилоні [8, с. 22].

Злочини проти власності у законах Хаммурапі включали різні порушення, спрямовані на шкоду майновим інтересам осіб і інституцій. Основні види злочинів проти власності – це крадіжка та грабіж. Крадіжки та перекупники краденого майна від приватних осіб підлягали суворому покаранню. Особлива увага приділялася захисту майна палацу (державного) або храму. Це визначалося у законах Хаммурапі, де стверджувалося, що за крадіжку майна бога чи палацу передбачалася смертна кара як для крадія, так і для того, хто приймав украдене. Крім крадіжки і грабежу, до майнових злочинів також відносилось зняття з раба рабських знаків [1, § 226]. Також до цієї категорії входили випадки пошкодження або знищення чужого майна. Наприклад, заливання поля водою через недбалість господаря поля передбачало відшкодування збитків, а у разі неможливості компенсації передбачалася конфіскація майна на користь постраждалого.

Третя група злочинів у законах Хаммурапі стосується порушень сімейних устроїв і моральних норм. Сюди входять такі дії, як кровозмішання, невірність дружини та розбещена поведінка. Якщо чоловік запідозрював дружину у зраді з іншим чоловіком, то їх обох мали зв'язати і кинути у воду. Проте, якщо чоловік вирішував зберегти її життя, то й життя коханця теж було врятованим [1, § 129].

Закони також передбачали покарання за розбещену поведінку дружини, яка ходила з дому та ганьбила свого чоловіка. В цьому випадку жінку також могли кинути у воду. Такі закони свідчили про неповноправне становище жінки у старовавилонському суспільстві, обмеження її прав і свобод у порівнянні з чоловіком. Насильство проти жінки, особливо якщо вона ще не була займана, також каралося смертю для чоловіка, який вчинив насильство, але жінка в таких випадках вважалася не винною [1, § 130]. Крадіжка або підміна дитини також вважалася серйозним порушенням і передбачалася смертна кара для винного. У цій групі злочинів покарання враховувало не лише соціальне становище злочинця і потерпілого, але й їх статі та сімейний стан. Закони Хаммурапі не згадують про державні або релігійні злочини. Вони сфокусовані виключно на порушеннях, що відбуваються в сімейному оточенні. Це може свідчити про те, що для законодавця на першому місці стояла мораль і стабільність в сім'ї та суспільстві [4, с. 11].

Злочини проти правосуддя в законах Хаммурапі включали неправдиві свідчення під час суду. Покарання за цей проступок встановлювалося на основі принципу рівної відплати. Закон також передбачав покарання для суддів, які змінювали судові рішення через тиск або за гроші, що включало зняття їх з посади. Було встановлено, що суддя, винний у таких діях, повинен був сплатити штраф у розмірі 12 разів більше, ніж вартість позову [6, с. 16].

Злочини на професійному ґрунті включають порушення законів лікарів, будівельників, орендарів та пастухів. Ця категорія також охоплює державні злочини. Особа, яка надала притулок злочинцеві або ухилилася від повідомлення про змову, підлягала покаранню. Відмова воїнів від участі у поході каралася смертю, і вони навіть не мали права пропонувати іншу кандидатуру замість себе [1, § 26].

Покарання в законах Хаммурапі були надзвичайно суворими, з більш ніж тридцятьма видами злочинів, за які передбачалася смертна кара. Навіть ненавмисне вбивство або вбивство з необережністю призводило до смертної кари для обвинуваченого. Окрім смертної кари, застосовувалися тілесні покарання, відшкодування майна в кратних розмірах, а також покарання згідно з принципом таліону – рівної відплати [8, с. 26].

Закони Хаммурапі надавали різноманітні привілеї в залежності від соціального статусу або статі злочинця. Злочини раба та вільної людини каралися різними способами. Хоча закони зазвичай передбачали індивідуальне покарання, існували випадки колективної відповідальності – кругова порука – як спадковість родових зв'язків. Наприклад, якщо викрадача не вдалося затримати, громада мусила відшкодувати завдані збитки на своїй території.

Таким чином, серед видів покарань за законами можна виділити такі: смертна кара у формі спалення, саджання на кіл або утоплення; тілесні покарання, такі як відрізання язика, пальців, рук або вух; вигнання з поселення; штрафи за завдану шкоду майну або за образи словом або дією [5, с. 45].

Вавилонське кримінальне право визначало такі основні види злочинів: проти особи (наклеп, лжесвідчення та бездоказові звинувачення інших осіб), проти сім'ї (вбивство дружиною чоловіка, зрада дружини, недозволені сексуальні зв'язки в межах родини, порушення синівського або дочірнього обов'язку та інші); майнові злочини (крадіжка державного, храмового або приватного

майна, за крадіжку останнього покарання було меншим, а відповідальність посилювалася, якщо крадіжка супроводжувалася зломом або убивством.

Відповідно до видів злочинів була розроблена система покарань. За найважчі злочини карали смертю – спалювали у/на вогні, садили на палю, топили в річці. Поширеним покаранням було вигнання з общини або ж нанесення тілесних ушкоджень: можливо було відрізати вухо, язик, вирвати око, зламати кістку, вибити зуб [8, с. 20]. При умові, коли злочинець і постраждалий були одного соціального статусу, покарання здійснювалося за принципом талону – око за око, зуб за зуб. При цьому, принцип таліону в частині нанесення тілесних ушкоджень застосовувався, як правило, якщо обидві сторони були нижчого соціального походження. Якщо ж часники процесу були з вищих соціальних груп, тут уже застосовувався принцип майнового покарання, тобто штрафів.

Висновки. Отже, система кримінального права за законами Хаммурапі базувалася на двох основних принципах: покарання за порушення встановлених традицій та завдання шкоди особистості людини чи її власникам. Судовий процес був усним та змагальним, де сторони представляли свої аргументи перед судом, а рішення приймалося на основі свідчень та інших доказів.

Закони, які були записані за судовими рішеннями Хаммурапі, незважаючи на їхню стародавність та архаїчність окремих положень, заклали основи всієї системи юридичних принципів та інститутів, що були властиві праву Близького

Сходу взагалі, а пізніше і античному праву. У них вперше в історії права було обґрунтовано співвідношення між злочином та покаранням, а також те, що відповідальність настає за вину, принцип компенсації за завдану шкоду та його зв'язок з причинами, що спричинили злочин, і перевагу інтересів чесної людини над злісним злочинцем. Нарешті, було вперше встановлено, що зобов'язання є двостороннім і обов'язковим для обох сторін, що показало схожість стародавнього права з пізнішими правовими системами.

Аналіз законів Хаммурапі в частині кримінального права та ведення судового процесу дозволяє зробити певні висновки про суспільні відносини у Староавилонському царстві. Головний висновок – це закріплення соціального розшарування у суспільстві й в галузі кримінального права, що проявлялося в градації покарання відносно соціального походження обвинуваченого і постраждалого. Особи нижчого соціального статусу несли жорсткіше покарання за ті ж самі злочини, що і представники соціальної верхівки. Крім того, відповідальність залежала й від статусу жертви. Також право показує ще один важливий нюанс – нерівноправне становище жінок у порівнянні з чоловічою частиною суспільства.

Запропонована у науковій розвідці тема про суспільні відносини має перспективу продовження дослідження, адже у Кодексі законів зібрано низку статей, де можна визначити основні соціальні групи населення, поділ суспільства за професійною ознакою, права та обов'язки представників різних професій тощо.

Список літератури:

1. Закони вавилонського царя Хаммурапі. URL: <http://ibib.ltd.ua/zakonyi-vavilonskogo-tsarya.html> (Дата звернення: 15.06.2025).
2. Кримський А. Ю. Вибрані сходознавчі праці (в 5 томах). Київ: Стилос, 2007–2010.
3. Кукуруза А. Юридичне закріплення прав людини в Староавилонському суспільстві за кодексом Законів Хаммурапі. URL: <https://surl.li/stsjis> (Дата звернення: 15.05.2025)
4. Савельєв Владислав. Соціально-економічне життя у Вавилоні за царя Хаммурапі. *Старожитності Лукомор'я*. 2020. (3). С. 5–14. <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2020.3.31> (Дата звернення: 05.05.2025)
5. Сухацький Р. П. Вплив законодавства на розвиток суспільства й держави загалом на прикладі законів Хаммурапі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право* / голов. ред. Ю.М. Бисага. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2015. Т.1. Вип. 31. С. 40–46.
6. Kovačević D. A historical – legal review of Hammurabi's code. *LAW – theory and practice*. 2022. № 1. P. 71–82. URL: <https://surl.lu/wvjnks> (Дата звернення: 24.03.2025)
7. Mieroop M. *King Hammurabi of Babylon: a Biography*. Cambridge: Blackwell Publishers, 2004. URL: <https://surl.li/wxktur> (Дата звернення: 05.06.2025)
8. Roth M. T. *Mesopotamian Legal Traditions and the Laws of Hammurabi*. Chicago-Kent Law Review. 1995. №71 (1). P.13–39. URL: <https://surl.li/ljdgcl> (Дата звернення 17.05.2025)

Bilyk V. A. SOCIAL RELATIONS IN ANCIENT BABYLON THROUGH THE PRISM OF CRIMINAL LAW ANALYSIS (ACCORDING TO THE CODE OF HAMMURABI)

The article attempts to identify and characterize the main features of the social development of Ancient Babylonia in the first half of the 2nd millennium BC, during the period of the greatest political rise of this state under the reign of Hammurabi. The chosen topic is relevant in view of modern geopolitical challenges, the sharp confrontation of two worlds – the Western with its anthropocentrism and the Eastern, where a special political system has long been formed, which was clearly reflected in the functioning of society as a whole and the formation of certain values in it.

Based on the analysis of one of the largest and oldest collections of laws – the Code of the Babylonian ruler Hammurabi, the study shows the structure of Old Babylonian society with its division into free (avelumi), underprivileged (mushkenumi) and dependent (slaves) population. Through the prism of studying the peculiarities of criminal law, the process of conducting an investigation and the court, it was found out that the main participants in the trial were the plaintiff, the defendant, witnesses and the judge. It was proved that an exceptionally important place belonged to the witnesses, and the judge bore great responsibility for the decisions made or for changing them.

Also, the work, based on the laws, determined the main types of crimes – against the state, the person, the family and property crimes. It was shown that when determining punishments, the principle of talion was usually applied, and the most common punishments were bodily harm, fines and the death penalty. It was proved that the social status of the victim and the accused determined the degree of severity of the crime and punishment. That is, if a person committed a crime against a person equal in social status, then the punishment was mainly in the form of a fine or according to the principle of talion. The death penalty or severe bodily harm was used as a punishment in cases where the accused was of inferior social status in relation to the victim. Thus, the legislation officially enshrined social inequality and defined the basic rules of social relations.

Key words: Ancient East, Old Babylonian state, Code of Hammurabi, Old Babylonian society, criminal law, crime, punishment.